

NICEA VOOR NU

HOE EEN OUDE
BELIJDENIS
ONS VANDAAG
KAN HELPEN

Henk Bakker
Henk van den Belt
Mariecke van den Berg
Wijnand Boezelman
Heleen Bressers
Hans Burger
Paul van Geest
Sam Goyvaerts
George Harinck
Jelle Huisman
Wolter Huttinga
Marinus de Jong
Anton ten Klooster
Deborah de Koning
Bert Jan Lietaert Peerbolte
Stefan Mangnus

Wim Moehn
Dorottya Nagy
Martine Oldhoff
Hanna Rijken
Riemer Roukema
Marcel Sarot
Edward van 't Slot
Arnold Smeets
Peter-Ben Smit
Benno van den Toren
Jörgen Vijgen
Ronald Westerbeek
Margriet Westers
Ruben van Wingerden
Heleen Zorgdrager
Arie Zwiep

NICEA VOOR NU

HOE EEN OUDE BELIJDENIS ONS
VANDAAG KAN HELPEN

KokBoekencentrum Uitgevers · Utrecht

ISBN 978 90 435 4389 7
ISBN 978 90 435 4390 3 (e-book)
NUR 700
www.kokboekencentrum.nl

© 2025 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining zijn niet toegestaan.

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

Ten geleide Jelle Huisman, Margriet Westers, Arnold Smeets	11
Inleiding: Het Concilie van Nicea Paul van Geest en Bert Jan Lietaert Peerbolte	15
De geloofsbelijdenis van Nicea	22
Reflecties en themabijdragen Ik geloof in één God, de almachtige Vader <i>Wolter Huttinga</i>	25 27
Poëzie of theologie? <i>Wolter Huttinga</i>	30
Schepper van hemel en aarde, van al wat zichtbaar en onzichtbaar is <i>Deborah de Koning</i>	32
Athanasius en Nicea <i>Wijnand Boezelman</i>	36
En in één Heer, Jezus Christus <i>Benno van den Toren</i>	40

Eniggeboren Zoon van God 44
Dorottya Nagy

Rowan Williams over Arius 48
Peter Ben Smit

Vóór alle tijden geboren uit de Vader 53
Marcel Sarot

God uit God, Licht uit Licht, ware God uit de ware God 56
Henk Bakker

God uit God, licht uit licht, ware God
uit de ware God 60
Marcel Sarot

Geboren, niet geschapen, één in wezen met de Vader 62
Arnold Smeets

Waarom al die discussie over 'één in wezen
met de Vader'? 66
Henk Bakker

En door wie alles geschapen is. 69
Edward van 't Slot

Hij is voor ons, mensen, en omwille van ons heil uit
de hemel neergedaald 73
Wim Moehn

Thomas van Aquino en Nicea 76
Jörgen Vijgen

Hij heeft het vlees aangenomen door de Heilige Geest
uit de maagd Maria 79
Heleen Bressers

Erasmus en Nicea 84
Paul van Geest

En is mens geworden 88
Hanna Rijken

Hij werd voor ons gekruisigd 91
Riemer Roukema

Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher
(1768-1834) 95
Heleen Zorgdrager

Hij heeft geleden onder Pontius Pilatus en is begraven 99
Ruben van Wingerden

Hij is verrezen op de derde dag, volgens de Schriften 103
Wim Moehn

Het Credo en de Schrift 106
Hans Burger

Hij is opgevaren ten hemel: zit aan de rechterhand
van de Vader 109
Arie Zwiep

Hij zal wederkomen in heerlijkheid om te oordelen
de levenden en de doden 112
Jelle Huisman

En aan zijn rijk komt geen einde 115
Marinus de Jong

Credo en macht 118
Mariecke Van den Berg

Ik geloof in de Heilige Geest die Heer is
en het leven geeft 121
Henk van den Belt

En de Heilige Geest? 123
Stefan Mangnus

Die voortkomt uit de Vader en de Zoon 126
Heleen Zorgdrager

Filioque. Over een struikelwoord 129
Anton Ten Klooster

Die met de Vader en de Zoon tezamen wordt
aanbeden en verheerlijkt 132
Marinus de Jong

Het filioque en Abraham Kuyper 135
George Harinck

Die gesproken heeft door de profeten 137
Hans Burger

Ik geloof in de ene, heilige, katholieke en
apostolische kerk. 141
Ronald Westerbeek

Ik geloof in de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk. <i>Edward van 't Slot</i>	144
Ik geloof in de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk. <i>Marcel Sarot</i>	146
Ik belijd één doopsel tot vergeving van de zonden. <i>Peter Ben Smit</i>	148
Réginald Garrigou-Lagrange (1877-1964) <i>Heleen Bressers</i>	150
Ik verwacht de opstanding van de doden <i>Martine Oldhoff</i>	153
En het leven van het komend rijk. <i>Peter Ben Smit</i>	157
Nicea in een multireligieuze wereld <i>Benno van den Toren</i>	159
Amen. <i>Sam Goyvaerts</i>	162
De geloofsbelijdenis van Nicea gezongen <i>Hanna Rijken</i>	166
Nawoord	169
Auteurs	171

Ten geleide

■ *Jelle Huisman, Margriet Westers, Arnold Smeets*

Dat de herdenking van de afkondiging van de geloofsbelijdenis van Nicea in 325 dit jaar veel aandacht zou trekken, was te voorzien. Deze bundel schaart zich dan ook in een hele rij van plechtige, feestelijke, informele of studieuze bijeenkomsten en allerhande publicaties, zowel wetenschappelijk als voor het brede publiek, zowel historisch en theologisch als gericht op geloofsbeleving en op spiritualiteit.

Strikt genomen gaat het in het jubilerende Credo over de tekst van de geloofsbelijdenis van het Concilie van Constantinopel in 381. Voor de concilievaders toen was 'Nicea' al een baken van orthodoxie en geloofszekerheid. Zij bouwden voort op het fundament dat in 325 gelegd werd. Dat de tekst van 381 langer is dan die van Nicea heeft vooral te maken met nieuwe vragen die om nieuwe antwoorden vroegen. Zo is er in de tekst van 381 meer aandacht voor de heilige Geest. Het is de kracht van traditie dat de langere tekst voor de concilievaders in Constantinopel gold als die van Nicea. We vieren het jubileum dus met recht en reden.

Met deze bundel proberen we bruggen te bouwen. Tussen de oude en eerbiedwaardige tekst en nu, tussen moderne

theologische reflectie en hedendaagse geloofsbeleving en tussen de verschillende denominaties die eenzelfde geloof belijden.

De auteurs zijn vakspecialisten die over een christelijke sleuteltekst schrijven voor het brede publiek, met ook hun eigen geloofsbeleving in het achterhoofd.

De tekst van de geloofsbelijdenis wordt veelal als een geheel gebeden of gezongen. Als een monument van en ook voor authentieke geloofsbeleving. Het Credo staat in die zin al eeuwen als een huis.

De tekst is daarnaast ook resultaat van besluitvorming. Over formuleringen en gebruikte woorden is nagedacht en (soms fel) gediscussieerd. Dat was voor ons als redactie aanleiding om eens op de bouwstenen van de tekst te focussen. Het idee was zo elk van die bouwstenen apart alle aandacht te geven.

De redactie knipte de tekst van de geloofsbelijdenis op in 26 zinsneden. Bij iedere zinsnede vroegen we één auteur (behalve bij de passage waar het gaat om 'katholieke kerk' omdat daarover zo verschillend gedacht wordt).

De keuze van de redactie zorgt voor een zekere overlap. De auteurs richten zich immers in hun bijdragen op die ene zin. Voor de duidelijkheid worden dan zaken uitgelegd die ook in andere reflecties aan bod komen. In de redactie van de bijdragen hebben we dat in stand gehouden. Dat betekent dat we toelichtingen of uitleg hebben laten staan, ook al zijn die in andere bijdragen ook te lezen – zo zal het heus duidelijk worden dat de presbyter Arius uit Alexandrië een sleutelfiguur was en dat 'wezensgelijkheid' het sleutelbegrip werd waarmee orthodoxie van ketterij onderscheiden kon worden.

De overlap heeft ook een voordeel. De afzonderlijke bijdragen staan op zichzelf en kunnen ook apart gelezen worden. De geleding in 26 zinsneden nodigt uit om je als lezer eens met één welbekende formulering bezig te houden. Het Credo zal nadien anders klinken. Wellicht wekt het meebidden van de geloofsbelijdenis een behoefte om eens meer over een van de formuleringen te lezen.

Daarnaast nodigden we auteurs uit te schrijven over een met het Credo gerelateerd onderwerp. Zo kunt u lezen over wat historische figuren Athanasius, Arius, Erasmus of Abraham Kuyper met het Credo hadden en over zaken als de betekenis van het *filioque*, het thema 'Credo en macht' of de betekenis van 'één in wezen', de term waar toentertijd zoveel om te doen was. De thematische bijdragen bieden boeiende perspectieven op het Credo waar het in alle reflecties over gaat.

De bundel kan gelezen worden als een klein naslagwerk of als inspiratieboek. De redactie hoopt dat deze bundel zo gebruikt gaat worden. Een boek waar u vaker in gaat bladeren en dat u aanzet tot het overdenken van wat de auteurs u ter reflectie aanbieden. Dat kan alleen of samen met anderen. De geloofsbelijdenis wordt immers ook in gezamenlijkheid gebeden en gezongen.

Zo is en blijft, wat de titel kernachtig uitdrukt, Nicea van belang voor nu.

Inleiding:

Het Concilie van Nicea

■ *Paul van Geest en Bert Jan Lietaert Peerbolte*

In het jaar 325 roept keizer Constantijn het eerste oecumenische concilie van de christelijke kerk bijeen. Hierbij staat 'oecumenisch' voor wereldwijd: alle bisschoppen werden uitgenodigd. Er kwamen er, naar schatting, ongeveer tweehonderdvijftig naar Nicea, ieder met een entourage van maximaal vijf personen. Dit concilie was dus groot, heel groot. De context was turbulent. Een groot aantal van de aanwezigen was gemarteld tijdens de laatste christenvervolgingen onder Diocletianus (303) en in 324 had Constantijn zijn alleenheerschappij gevestigd door zijn zwager en tegenstrever Licinius te verslaan. Deze werd overigens in het jaar van het concilie ter dood gebracht en dit machtsvertoon was vermoedelijk de reden dat Constantijn zich pas op zijn sterfbed zou laten dopen. Een gedoopte christen die een moord pleegde, werd geëxcommuniceerd en dat zou voor de keizer niet anders zijn geweest.

Aanleiding

Constantijn roept de bisschoppen bijeen om eenheid te creëren in de kerk en daarmee in zijn rijk. Er lagen diverse heikele kwesties op tafel. Zo was er het theologische conflict dat in

Alexandrië was ontstaan. Daar had de presbyter Arius verkondigd dat Jezus Christus het eerste schepsel van de Vader was. Zijn bisschop Alexander had daartegen ingebracht dat Christus medeschepper was, want een met de Vader. Deze christologische strijd hield de gemoederen danig bezig en dat zou na Nicea niet anders zijn, ondanks de formulering die het concilie koos.

Naast de strijd over Arius' ideeën over Christus was er nog meer waarover het concilie besluiten moest nemen. Zo was er de discussie over de datum van Pasen. Moest Pasen gevierd worden op de 14^e Nisan, volgens de joodse kalender de datum van Pesach? Dit was de mening van de zogenaamde 'quarto-decimanen'. Of moest Pasen gevierd worden op de eerste zondag na de eerste volle maan na de lente-equinox? En hoe moest de kerk omgaan met afvalligen die hun geloof tijdens de vervolgingen verloochend hadden, maar wilden terugkeren in de kerk? Deze kwestie staat bekend als het meletiaans schisma, omdat er een splijtende twist over ontstaan was.

Naast deze drie hoofdthema's bespraken de bisschoppen in Nicea ook tal van praktische zaken. Deze zijn terug te vinden in de canones van het concilie. Een korte blik daarop leert ons het volgende.

Canones

De canones van het Eerste Concilie van Nicea (325 na Christus) zijn minder bekend dan de geloofsbelijdenis, maar hebben een blijvende invloed gehad op het kerkelijke leven. Ze zijn doorgegeven via oude canonieke collecties en kerkelijke historici. Ossius van Cordoba wordt vaak beschouwd als de opsteller van deze canones, vooral in het licht van het latere Concilie van Serdica (343 na Christus). De canones behandelen kwesties die niet direct verband houden met de belang-

rijkste thema's van het concilie. Hun volgorde weerspiegelt de specifieke disciplinaire problemen die door de bisschoppen werden aangekaart. De twintig canones van Nicea richten zich voornamelijk op de geestelijkheid, de kerkelijke jurisdictie en de heropname van degenen die van de kerk zijn afgefallen.

De eerste canones behandelen de voorwaarden voor het wijdingsproces van clerici, waarbij een zorgvuldige opleiding en screening vereist zijn, en ze sluiten degenen die afvallig zijn geworden (*lapses*) uit van het priesterschap. Andere canones regelen de leefomstandigheden van de clerus, waarbij zelfgecastreerde mannen en diegenen die zonden hebben begaan, van de geestelijkheid worden uitgesloten. Canon 3 verbiedt vrouwen om in het huishouden van een lid van de geestelijkheid te wonen, met enkele uitzonderingen. Deze canon wordt vaak geïnterpreteerd in het licht van de geschiedenis van de celibaatspraktijken en seksuele onthouding binnen de geestelijkheid. Clerici werd bovendien verboden om woekerpraktijken te beoefenen. Een aanzienlijk aantal canones betreft de kerkelijke jurisdictie en de melitiaanse crisis, waarbij Canon 4 de voorwaarden voor de wijding van bisschoppen en de rol van de metropolitaan-bisschop bevestigt.

Daarnaast bevestigen Canones 6 en 7 de privileges van Alexandrië en Antiochië en benadrukken ze de waardigheid van Jeruzalem. Canon 15 verbiedt clerici om van de ene stad naar de andere te verhuizen, hoewel deze bepaling niet altijd werd nageleefd. Canon 18 stelt dat diakenen ondergeschikt zijn aan de presbyters, wat leidt tot spanningen over hun sacramentele positie binnen de hiërarchie van de kerk. Andere canones regelen de heropname van christenen die van de kerk zijn afgefallen, met name in verband met de vervolging onder keizer Licinius. De canones behandelen ook de

terugkeer van dissidente groepen en de voorwaarden voor hun heropname in de kerk.

De laatste canon, Canon 20, behandelt een liturgische kwestie: het verbod op knielen tijdens Pasen. De canones van Nicea waren in continuïteit met eerdere canonieke tradities en introduceren geen fundamentele vernieuwingen, maar de hoge status van het concilie gaf ze bijzondere autoriteit in de oude kerk, vooral in de oosterse kerken. Het concilie stelde een brief op naar de kerken van Egypte, Libië en Pentapolis, waarin de belangrijkste besluiten samengevat waren, zoals de veroordeling van Arius, de melitiaanse kwestie en de datum van Pasen.

De hoofdkwesties

Hoe besloot het concilie over die drie genoemde hoofdkwesties? Het probleem van de mogelijke terugkeer van mensen die hun geloof hadden verloochend, werd opgelost door een rouw- en bekeringsprogramma op te stellen. In vier fasen van elk drie jaar mochten de afvalligen stukje bij beetje terugkeren in de kerkelijke gemeenschap. De datum van Pasen werd de datum die tot op de dag van vandaag gehanteerd wordt: daarmee verbrak het concilie de band met de joodse kalender en dus ook met de joodse traditie.

En dan de geloofsbelijdenis: deze werd uitdrukkelijk opgesteld om de 'ketterijen' van Arius uit te sluiten. Deze belijdenis vormt een cruciaal moment in de ontwikkeling van de christelijke theologie. De tekst ervan is overgeleverd via indirecte bronnen, waaronder werken van Athanasius en latere kerkelijke geschiedschrijvers. Eusebius van Caesarea stelde dat de geloofsbelijdenis voortkwam uit een formule die hij zelf had voorgesteld, maar tekstvergelijking wijst uit dat dit onwaarschijnlijk is. De ware opstellers blijven anoniem, al worden Ossius van Cordoba, Eustathius van Antio-

chië, Alexander van Alexandrië en Marcellus van Ancyra vaak genoemd als mogelijke auteurs. Opvallend is dat de theologie van de geloofsbelijdenis niet volledig overeenkomt met de bekende denkbeelden van deze bisschoppen.

De geloofsbelijdenis bevat enkele expliciete anti-ariaanse formuleringen, waarvan de eerste betrekking heeft op het begrip 'gegenereerd uit de Vader'. Hoewel deze uitdrukking traditioneel was, accepteerden sommige arianen haar op basis van hun opvatting dat ook alle schepsels van God afkomstig zijn. Om deze verwarring te vermijden, werd de toevoeging 'uit het wezen (*ousia*) van de Vader' ingevoerd. Deze formulering had tot doel de wezenlijke gelijkheid tussen Vader en Zoon te benadrukken en de Zoon scherp te onderscheiden van de schepping. Eusebianen verzetten zich tegen deze terminologie, uit angst voor een materiële interpretatie van 'ousia'.

Een tweede belangrijke formulering is 'gegenereerd, niet geschapen' (γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα), waarmee men wilde aangeven dat de oorsprong van de Zoon fundamenteel verschilt van die van geschapen wezens. Toch was deze terminologie voor die tijd niet strikt gedefinieerd; ook Arius gebruikte het werkwoord 'verwekken' voor de Zoon. Daarom blijft de precieze betekenis van deze uitdrukking ambigu en afhankelijk van contextuele interpretatie. Cruciaal is de erkenning dat de Zoon op een andere manier dan de schepselen uit God voortkomt, zonder de aard van dit verschil exact te omschrijven.

De meest spraakmakende term in de geloofsbelijdenis is echter 'homooousios' (ὁμοο-ούσιος) – van gelijk wezen met de Vader. Deze term was niet nieuw; Arius verzette zich al eerder tegen de gedachte dat de Zoon een *homooousios* deel van de Vader zou zijn, omdat dit zou impliceren dat God deelbaar en dus lichamenlijk is. Vóór het concilie werd de term

reeds besproken in oostelijke theologische kringen, wat impliceert dat keizer Constantijn en Ossius deze term niet zelf introduceerden. Binnen de oosterse context betekende het begrip 'ousia' zowel een zelfstandig bestaande werkelijkheid als een abstract wezen, hetgeen leidde tot verwarring. Eusebius van Caesarea zag de Vader en de Zoon als twee onderscheiden 'ousiai', en wees een gemeenschappelijke substantie af. Tegelijkertijd probeerde het concilie de materialistische interpretatie van 'ousia' te vermijden, maar wilde men via 'homooousios' wel de essentiële eenheid van Vader en Zoon verdedigen tegenover de arianen, die de Zoon beschouwden als een geschapen wezen.

Het anathema aan het slot van de geloofsbelijdenis verwerpt zonder naamgeving meerdere kernstellingen van Arius, zoals 'er was een tijd dat hij niet was' en 'de Zoon is geschapen uit het niets'. Opvallend is dat het anathema expliciet stelt dat de Zoon niet uit een andere hypostase of *ousia* voortkomt, waarmee men impliciet deze termen als synoniem beschouwde. Deze identificatie leidde later tot terminologische verwarring, mede door de Latijnse vertaling waarin beide termen als 'substantia' werden weergegeven.

Verder verwerpt het anathema de opvatting dat de Zoon veranderlijk of veranderbaar zou zijn. Hoewel Arius zelf stelde dat de Zoon onveranderlijk is, waren er onder zijn medestanders verschillen van mening. Sommigen, zoals Eusebius, volgden Arius' visie, terwijl anderen de Zoon gelijk aan andere schepselen beschouwden en dus veranderlijk achtten. Dit onderstreept dat de 'arianen' geen homogene groep vormden, maar uit verschillende theologische stromingen bestonden.

Samenvattend blijkt uit de geloofsbelijdenis en het anathema dat het concilie primair een negatieve afbakening formuleerde ten opzichte van het arianisme, zonder reeds

een positieve, uitgewerkte theologie te bieden. De precieze betekenis van 'homooousios' en andere sleutelbegrippen werd pas in latere decennia door theologen als de Cappadociërs uitgewerkt.

Nicea werd tot een ijkpunt voor de christelijke traditie, vooral doordat de formulering van de belijdenis in 381 bij het tweede oecumenische concilie, gehouden in Constantinopel, werd aangevuld en uitgebreid. Het is die formulering die tot op de dag van vandaag in brede kring gezag heeft. Aldus heeft Nicea bijgedragen niet alleen aan de organisatie van de kerk, maar ook aan de grammatica van de christelijke geloofstaal.

ONTDEK DE EEUWENOUDE KRACHT VAN NICEA

Al 1700 jaar verbindt de geloofsbelijdenis van Nicea christenen wereldwijd. Dit boek nodigt uit tot herontdekking van een tekst die niets aan kracht heeft verloren. Naast een beknopte historische schets bieden theologen uit diverse tradities hun visie op de actuele betekenis van Nicea. Hoe spreekt deze belijdenis vandaag tot ons?

Een inspirerende verkenning van een eeuwenoud kompas dat nog altijd richting geeft en ons misschien wel dichter bij elkaar brengt dan we denken.

Met een inleiding van:

Bert Jan Lietaert Peerbolte & Paul van Geest

Nicea voor nu werd samengesteld door:

Jelle Huisman (*Protestantse Theologische Universiteit*)

Arnold Smeets (*School of Catholic Theology, Tilburg University*)

& Margriet Westers (*Theologische Universiteit Utrecht*)

ISBN 978 90 435 4389 7 • NUR 700

